2

Rättsväsen och religion
under vikingatid och tidig medeltid

Lär mer om din historia och om det nordiska kulturarvet

Ett besök i Fotevikens Vikingastad är en resa 900 år tillbaka i tiden. Besökaren möter ett helt annat samhälle jämfört med dagens. För att berätta och informera mer om denna tid för så länge sedan har detta häfte sett dagens ljus.

Fotevikens Museum är ett arkeologiskt friluftsmuseum. Som sådant bedriver museet också forskning kring just den historiska epok som möter dig i Vikingastaden. Denna forskning ligger givetvis till grund även för denna mera populärvetenskapliga trycksak.

Detta häfte berättar om de lagar som styrde det dåtida Skåne. Den kristna kyrkan var en del i denna lagstiftande makt. Häftet skildrar därför också hur kristendommen infördes i det dåtida Danmark, där ju Skåne var en viktig del.

Häftet är ett av tre som beskriver historien kring den tid som återskapats i Fotevikens Vikingastad. Övriga häften berättar om politik och kungamakt samt om marknader, stadsliv och handel.

Fotevikens Museum

Ett möte med Fotevikens lagman

I lagmanshuset vid Tinghöllsstredet kan man, om man har tur, träffa på lagman Sven. Huset är det första som besökaren möter i staden; det ligger till höger innanför Söndreport. Här inne sitter han, storskrävlaren. För det måste man väl kalla en man som tror att han är rikast i staden.

”Självklart är det så. Jag är så rik att när jag vaknar på morgonen snyter jag ut silvermynt ur näsan min!”

”Så typisk honom”, säger Olof silversmed. ”Visserligen har han gömt undan silver under golvet sitt men inte är det stor tyngd i den silverpåsen!”

Jag sitter med lagmannen inne i husets inre kammare. En väggfast bänk, ett långbord, en snidad praktstol och en stor säng finns härinne. Varifrån kommer dessa saker?

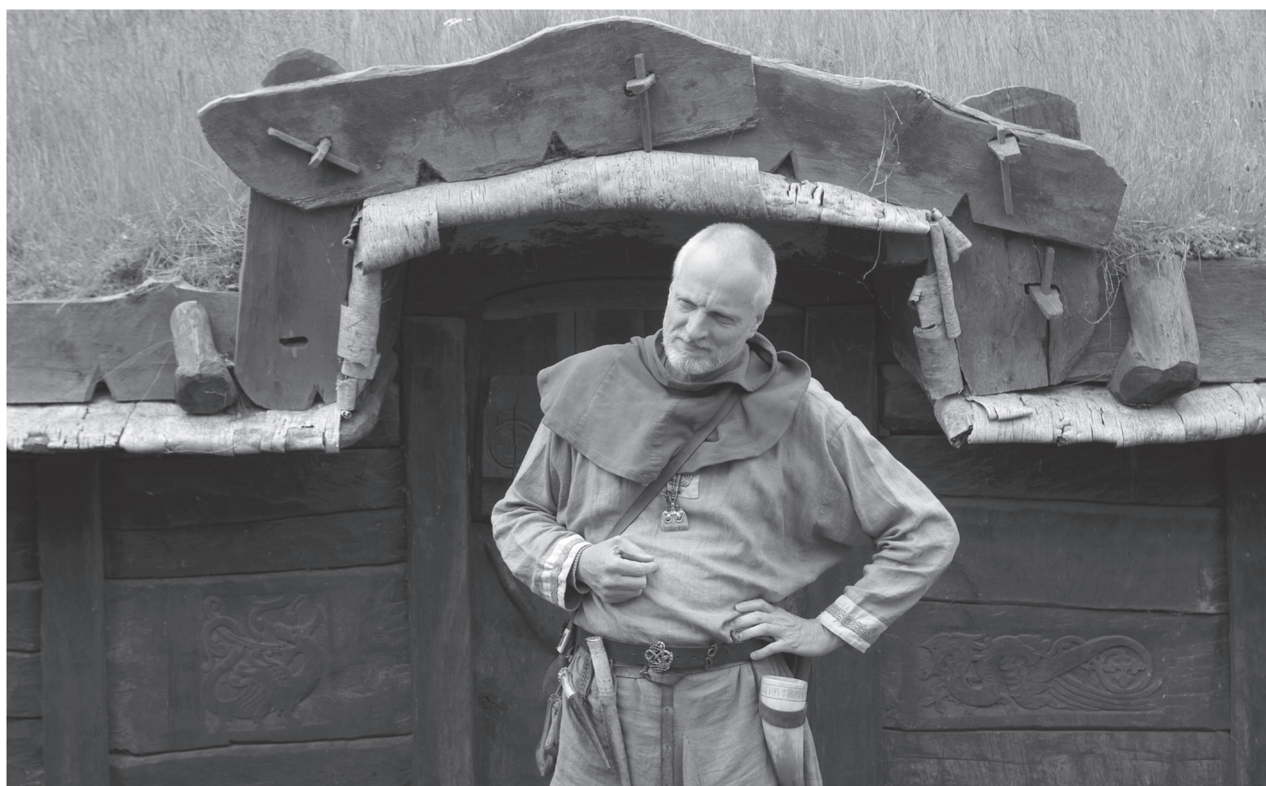
”Vi hade en gång en man i staden som hade rest mycket uppe i de okristna och barbariska ödemarkerna norr om Skåne och det var han som gjorde möblerna. Sängen såg han hos en norsk stormans kvinna i Oseberg och bänken med sina rundstavar är också från hennes bostad. Stolen är en vacker sak med ett varghuvud. Den såg han uppe i västgötarnas land i en kyrka som hette något på Suntak, om jag nu minns det hela rätt.”

Lagmannen tittar klurigt på mig och fnattar sig samtidigt i sitt vita skägg.

”Och du! På bänkgaveln lät han hugga ut två bilder. På ena sidan en dromond, alltså den östromerske kejsarens krigsskepp, tillsammans med det stora djuret som vaktar hans tron. Och på andra sidan en hiskelig bild av samma djur sett framifrån.”

Lagman Sven höjer ett varnande finger.

”Det stora djuret har jag satt här därför att det var kung Harald Blåtands märke. Jag räknar ju hans släkt i Danmark för de rätta arvtagarna till Fotevikens vikingarike. Men säg inget till kung Björn. Då kommer det osämja mellan honom och mig”!

Bakgrunden: Rättsväsendet och de tidiga lagarna

Fotevikens vikingastad håller sig med en egen lagman. Ordet lagman i äldre tid finns emellertid endast belagt inom det tidigmedeltida Sverige. Den äldsta till namnet kände är Karl av Edsvära från Västergötland som var verksam på 1130-talet. Han efterföljdes av sonen Algot Karlsson som efterträddes av sonen Sigtrygg Algotsson som i sin tur efterträddes av sonen Algot Sigtryggsson. Det torde således inte vara någon tvekan om att lagmansämbetet gick i arv.

Även om titeln lagman inte känns utanför Sverige under denna tid betyder det givetvis inte att det inte funnits lagkunniga män i övriga Norden. Självklart har det funnits sådana! Minsta form av rättstänkande fordrar ju att någon står i spetsen för kunskapen om lagar och förordningar. Vad dessa män i denna sin utövning hade för titel är dock, förutom i Sverige och på Island, inte känt. På Island bar den lagkunnige titeln ”lagsagoman”.

En av de äldsta detaljerade rättshandlingar som möter oss från Norden finns nedtecknad i slutet av 800-talet. Det är Rimbert, Ansgars efterträdare som ärkebiskop i Hamburg/Bremen, som beskriver sin företrädares färd till Birka i sveariket under slutet av 820-talet. I Birka träffade de kungen som hade att fatta beslut om missionärerna fick lov att bygga en kyrka i staden:

”När kungen hade fått reda på deras uppdrag, diskuterade han saken med sina män och gav dem sedan med allas bifall tillstånd att vistas där och predika Kristi evangelium.”

Denna episod visar inte på några lagparagrafer men den ger en bild av att kungen varit tvungen att följa ett regelverk som bestod i att ha sina mäktigaste män med sig när det skulle fattas viktigare beslut.

Ansgar återvände senare till Tyskland men tvingades på 850-talet att åter segla till Birka för att på nytt få lov att ha kristna präster i staden. Kungen mottog då missionären med glädje men det fordrades officiell lottkastning för att få Kristi utsända godkända. Ute på det öppna fältet och inför kungens samlade hövdingar verkställdes lottdragningen, den första kända i svensk historia. Lotten föll till tyskarnas fördel. Till ny präst på platsen utsågs Erimbert och Ansgar återvände hem till Tyskland.

Tingvalla på Island var platsen för öns vikingatida Allting.

Det som möter oss i dessa berättelser om Ansgars besök i Birka är troligtvis det urgamla tingsförfarandet. Tinget baserades på stormännens röster där kungen var tvungen att spela med för att behålla sin maktposition. Tinget i sig självt fordrade emellertid ett accepterat regelverk vilka man hade att rätta sig efter. I Norge finns två gamla lagar bevarade som med sina namn visar att det var dessa som gällde vid speciella ting, den s.k. ”Gulatingslagen” och ”Frostatingslagen”. Det berättas att omkring 930 sändes en islänning vid namn Ulfljótr till Norge för att lära sig Gulatingslagen. Efter tre år återvände han fullärd till Island. Här skapade han Ulfljóts lag. Samtidigt sökte man efter en bra samlingsplats för det nya isländska tinget. Platsen blev Thingvellir eller Tingvalla. På denna plats hölls sedan Alltinget, ett ting för hela Island. Hit kunde alla fria män söka sig under tingsmötena som hölls vid bestämda tider. Skyldiga att alltid komma till tingsmötena var de 36 ”godar”, dvs. hövdingar, som innehade ”godord”.

Tinget började med att ”Allsherjargodi”, ägaren till marken närmast tingsplatsen, helgade detta och nedkallade gudarnas välvilja. Sedan steg lagsagomannen fram och redogjorde för upplägget för det aktuella tinget. Därefter valde godarna ut fyra domstolar, en för varje fjärding av ön. Dagen efter samlades alla på det s.k. ”Lagberget”. Här pekade lagsagomannen ut de platser där domstolarna skulle sitta samt nämnde också alla de rättsfall som skulle tas upp i domstolarna. Under den tid tingen varade samlades också ”Lagrätten”. Denna bestod av ca 140 personer vilka bland annat hade att välja lagsagoman på tre år i taget.

Trots denna till synes väl fungerande rättsapparat blev resultaten inte alltid rättvisa. Godarna mutades och rent våld kunde förekomma där mäktiga hövdingar och deras anhängare stod mot varandra. Dödsfall kunde också inträffa i dessa bataljer på tingsplatsen.

Tinget på Island sammanträdde således under öppen himmel. Liknande har varit fallet vid tingsförhandlingar i de andra nordiska länderna. Äldre geografiska ortnamn visar var dessa platser en gång funnits. I Skåne fanns ett antal centralbygder och dessa kom i slutet av vikingatiden att bilda olika härader. Inom varje härad har det funnits en tingsplats och nära denna låg häradets avrättningsplats. Liksom tingsplatsen kan avslöjas genom ett ”ting”-namn kan man utläsa var avrättningsplatserna legat genom ortnamn med ordformen ”galge”. Oxie härads tingsplats låg t.ex. i sydvästra delen av bymarken där det gamla namnet ”Tingdammen” och ”Galgebacken” är nog så talande belägg för detta. Hur var det då för Skytts härad i sydvästra Skåne, söder om Oxie härad? Här låg tingsplatsen troligtvis strax norr om Hammarlövs kyrka. Fortfarande minner en gammal bronsåldershög med namnet ”Tingshögen” om platsen. Öster om denna ligger en annan hög, ”Galgehögen”. Att det var här som de på tinget dömda fick avsluta sina liv är inte långsökt att tänka sig.

En av de tidigaste lagtexterna för Danmark gäller kungen och hans närmaste män, hans s.k. hird. Denna lag kallades för ”Vederlagen” och var en form av strafflag. Lagen hade troligen sin bakgrund i det faktum att det under Knut den stores regenttid i början av 1000-talet bildats en stående kunglig, väpnad styrka på upp till tretusen ”huskarlar” vilka bildade ett inbördes broderskap. Vederlagens text börjar så här:

”Detta är Vederlagen, som Knut kung (Knut VI), Valdemars son och Absalon ärkebiskop lät skriva, som den var i gamle Knuts dagar. Gamle Knut (Knut den store) var kung i Danmark och England och Norge och Samland (norra Tyskland) och hade samlat en stor hird från alla länderna som han var kung över, och han kunde inte ha haft dem tillsammans i lugn

Kung Knut VI, död 1202. Samtida målning i Stehag kyrka i Skåne.

och fred utan att rätten var stark och styv så att ingen skulle djärvas att göra någon ont.”

Lagen var alltså skapad för kungen och hans hird. Den består av ett antal regler men också beskrivning av straffen för de som bröt mot dessa. Det framskymtar också att i kungens hird fanns en strikt hierarki vilken bl.a. visade sig i vilken plats vid gillesbordet man hade:

”Om någon klagar över att någon lagsbroder har gjort honom orätt då ska saken avgöras på huskarlsmöte. Kan han visa det med två lagsbröders vittnesbörd och med helig ed då ska han (den skyldige) sitta en man längre ner än han satt förr.”

Den skyldige fick således byta ner sig till en sämre plats vid bordet. En annan av lagparagraferna stadgade att: ”Förbryter någon i laget sig med hugg eller med sår, då ska han jagas ur kungens gård med nidings namn och fly alla de länder som Knut är kung över.”

Nu bar det sig dock inte bättre än att den förste att bryta dessa regler var instiftaren själv, kung Knut den store: ”Lagens givare, kung Knut, blev nämligen en gång medan han ännu satt i fred och ro i England, så upptänd av vredens vanvett att han drog sitt svärd och högg ner en av sina härmän.” Hirden sammanträdde genast men de var alldeles rådvilla hur de skulle göra. Inte kunde de väl döma sin egen kung? De beslöt då att kungen skulle knäböja på ett kläde som var utbrett på golvet mitt i salen och i denna ödmjuka ställning invänta sin dom. Efter att kungen gjort så reste hirdmännen dock kungen och förlät honom brottet men klargjorde också att i framtiden skulle alla undantag från lagen vara omöjliga att göra.

Vederlagen var en form av gårdsrätt inom en begränsad grupp av människor. Annat var det med den eller de lagar som gällde för folket. Här kommer våra svenska landskapslagar och danska och norska lagar för olika geografiska områden in i bilden. I Norge räknas de tidigare redan nämnda Gulatingslagen och Frostatingslagen bland de äldsta medan på Island fanns Ulfljóts lag men också en lag med det märkliga namnet ”Grågås”. I Sverige räknas den äldre Västgötalagen till de äldsta landskapslagarna. Danmark har tre äldre landskapslagar, Jyske lag, Själländske lag och Skånska lagen, alla nedtecknade på 1200-talet.

Den Skånska lagen skrevs ner någon gång mellan åren 1202-1216 men denna version bör gå tillbaka på äldre, numera okända förlagor. Lagen räknas som en av de äldsta i dag kända landskapslagarna i Norden. Den gällde i hela den danska landsdel som idag benämns Skåneland, dvs. Skåne, Blekinge, Halland och Bornholm. Den överensstämmer därmed med Lunds stifts domäner och man kan här skymta kyrkans roll även i utformandet av en världslig lagbok. En medeltida källa anger också denna lagbok som ”den rätta skånska lag, som ligger i Sankts Lars kyrka i Lund”, dvs. den förvarades i domkyrkan. Vi känner i dag den Skånska lagen genom flera medeltida avskrifter, varav två härrör från ca 1300. En av dessa är unik så till vida att den helt är skriven i runskrift. I detta manuskript finns också, märkligt nog, återgivet en folkvisetext från tiden med tillhörande noter, en av de äldsta i sitt slag i Norden.

I Skånska lagen reglerades viktiga saker såsom olika frågor kring arv, bråk om jordegendomar, hur förfara vid dråp och människoskador, relationer mellan trälar och frigivna och om stölder men också frågor om hor och lönskaläger m.m. Totalt uppgår lagen till 224 paragrafer. Under rubriken ”Dråp” stiger det dåtida ättesamhället fram där blodshämnden har varit vanligt. Om någon slagit ihjäl en person kan mördaren

Ärkebiskop Absalon, död 1201. Samtida målning i Stehag kyrka i Skåne.

tillsammans med medlemmar ur sin ätt vid landstinget köpa sig fri genom att betala mansbot. Friköp kunde emellertid endast ske om de två ätterna kunde förlikas, om inte skulle mördaren dömas fredlös. Han hade då att få saken prövad i den kungliga rätten där slutlig dom fastställdes.

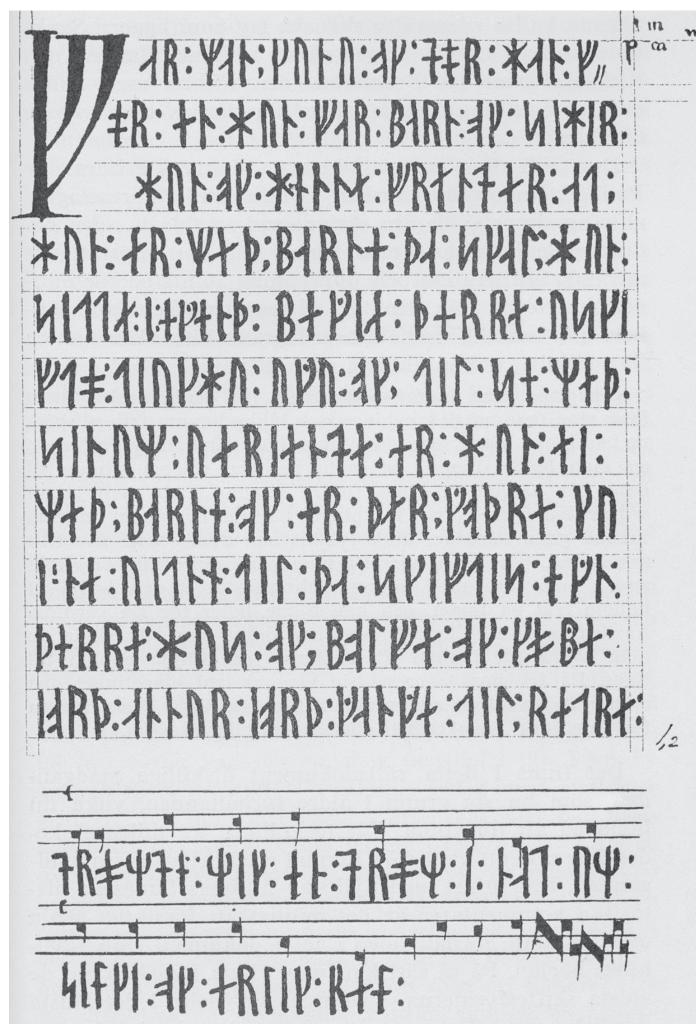
Så sent som under början av 1200-talet var dråp vanligt förekommande i Skåneland. Ärkebiskop Andreas Sunesen, död år 1228, skrev att "efter tillskyndan av människosläktets fiende ha alltid människor i våra bygder varit böjda för att begå dråp, varigenom de ha övergett änglarnas fred och hängett sig åt djävulsk osämja". Det sägs till och med i en kunglig förordning från år 1200 att Skåne "framför andra länder i vårt rike hemsöks av mandråp." Uppenbart har här den gamla traditionen om blodshämnd levt kvar länge. Med blodshämnd avses det förhållande att om en person i en annan ätt slår ihjäl någon i din egen ätt har din ätt rätt att slå ihjäl någon i den andra ätten.

För att förstå det senvikingatida och tidigmedeltida samhället måste man skilja på den världslig rätt som kungen stod bakom och den kyrkliga rätten som ytterst dikterades av påven genom ärkebiskopen. Dessa två motpoler skulle senare under medeltiden bli föremål för ständig träta och fiendskap. För att manifestera den kyrkliga rätten lät ärkebiskop Eskil utfärda den skånska kyrkorätten vilken inleds med en förklarande text:

"Detta är den rätt som satt var på målstämma i stenhuset mellan Lund och Dalby av Eskil ärkebiskop i Lund och av Tord landsdomare i Skåne efter alla skåningars bön, ty att rätten var alltför hård förr."

Datumet är också angivet i manuskriptet: "Från den dag då världen var skapad och till den dag då denna rätt var satt, sextusen vintrar och tre hundraden och fyrtio och en, fem månader mindre och två veckor och två dagar. Och sedan Gud var boren (född) i denna värld och till dess denna lag var satt, tusen vintrar och hundra och fyrtio och en vinter och sju månader och tolv dagar." Maken till krånglig skrivning får man söka efter. Man skulle lika gärna kunna ange årtalet på ett enklare sätt: 1141.

I kyrkorätten stadgas hur folket och kyrkans män skulle förhålla sig till varandra. Givetvis har det också funnits regler för hur innevånarna i de tidiga städerna skulle uppträda. Dessa stadslagar gick under namnet "Bjärköarätt" eller "Birkrätt". Namnets ursprung är diffust. Man har ofta kopplat samman det med den rättslag som skulle ha funnits på Björkö där Birka låg. Denna förklaring verkar dock osäker, utgående från den äldre forskning då man trodde att

Sida ur den skånska lagen, skriven med runor. Längst ner en notsatt folkvisa med texten "Drömde mik en dröm i nat um silki ok ärlik päl".

Birka som stadsliknande vikingasamhälle var unikt i Norden. Så har ju knappast varit fallet.

De äldsta kända Bjärköarätterna är från Nidaros och Bergen i Norge, båda från 1100- och 1200-talen. I Skåne fanns den skånska stadsrätten, eller "Bjärkerätten", känd från senast mitten av 1200-talet. Denna är baserad på de rättsliga regler som funnits i Lund vilket framgår av inledningstexten: "Detta är den rätt som man kallar vara bjärkerätt, den i Lund är." 57 paragrafer bildar här det regelverk man som stadsinnevånare hade att hålla sig till – allt från frågor om jordegendomar och stölder till hur man skulle döma om någon var dräpt i horsäng.

Brott skulle givetvis resultera i straff. Adam av Bremen, som skrev sin bok på 1060-talet, berättar om bestraffningar i Danmark vid denna tid:

"Det enda av dessa ting som jag har ansett nödvändigt att beröra är att kvinnorna genast säljs, om de har bedrivit otukt. Om männen har förbrutit sig mot

kungens värdighet eller har gripits för något annat brott, föredrar de att halshuggas framför att bli piskade. Där finns inte något annat straff än avrättning eller träldom, och man sätter sin ära i att visa glädje, när man blivit dömd. Ty tårar och klagan och andra uttryck för hjärtats ånger, som vi anser hälsobringande, avskyr danerna till den grad, att ingen får begråta sina synder eller sina anhörigas död.”

I ett tillägg till Adams manuskript finns följande beskrivning: ”Bilan hänger på torget, synlig för alla, och hotar de skyldiga med dödsstraff. Om det händer att ett sådant utmäts, kan man se den dödsdömde med jublande glädje gå till sitt straff liksom till ett gästabud.”

I de skånska lagarna möter man olika typer av straff vilka givetvis varit helt beroende på brottet eller skadans art. Böter var uppenbart något som användes flitigt. Givetvis var detta ett sätt för de rika att lättare komma undan en brottsförseelse. Andra strafformer var att dömas fredlös, att bli stympad, att hudstrykas eller att avrättas.

I Skånelagens 145:e paragraf stadgas om hur tingmännen ska behandla en tjuv:

”Tingmän ska efter lagen döma tjuv till att hängas för en halv marks mån och ej för mindre. Stjäl han mindre, då må de döma av honom huden eller vilken annan lem som de vilja, eller att han varde träl i kungens gård. För tingmännen äga välde att göra med honom vad de vilja. Så snart han kommer på tinget, för en halv mark må man hänga upp tjuven och ej för mindre. Men stjäl man fem penningar, då må man binda honom och föra honom till tings och göra det med honom som tingmännen vilja. Ändå är han tjuv om han stjäl en penning. Är han kyrkobrytare eller mördare, då kan de döma honom till hjul.”

Graden av straff var alltså beroende på värdet av det stulna. Gränsen för dödsstraff var ½ mark. Under ½ mark ner till 5 penningar var det hudstrykning eller lemlästning, exempelvis avskärande av ett öra. Under fem penningar skulle man inte ta tjuven till tinget men ändå behandla honom som tjuv – vad nu detta har inneburit? Hjulstraffet innebar att kroppen styckades och lades på ett hjul till allmänt beskådande.

Skadade man någon fick man betala böter. Beloppet var olika stort för olika kroppsdelar. I Skånelagens 92:a paragraf finns en prislista på lemlästning:

”Mister man näsa sin, då tage han fulla mansböter, så ock för tunga, så ock för bägge ögonen och för båda händer och för båda fötter. Mister man ett öga eller en hand eller en fot, då tage han halva mansböter. Mister man redskapen sina i byxor sinom nere, tage fulla mansböter; mister man ettdera, då tage han halva mansböter. Ändå är det ett av dem som till fulla mansböter går om han mister det, det är pitten.”

En genom hängning avrättad man. Scen från Löderups dopfunt i Skåne från mitten av 1100-talet.

De sexuella aspekterna i straffregistret var viktiga. I paragrafen 204 under rubriken ”Hor och lönskaläge” finner man t.ex. följande:

”Hittar man annan man i säng med äkta hustrun sin och dräper han horkarlen i sängen med henne, då ska han till tings föra både bolster och blöja med tvenne mans vittne, att han dräpte den mannen i sängen med henne och ej annorstädes. När så är gjort ligger han (horkarlen) utanför kyrkogården på ohelig åker.”

Om den äkta mannen misstänkte sin hustru med en annan man kunde denne misstänkte gå fri om han betalade böter på två öres värde eller om han fann tre ärliga män som kunde intyga att han var oskyldig till anklagelserna. Ville kvinnan rentvå sig kunde hon bära glödande järn. Om hon då brännskadades hade mannen rätt att skilja sig från henne. Kvinnan kastades då ut ur huset utan att få något med sig. Mannen fick dock inte gifta om sig så länge kvinnan levde.

De s.k. ”Stadens stenar” användes för bestraffning av brottslingar. Stenarna hängdes runt halsen och sedan drevs den dömde ut ur staden. Stenarna på bilden användes under medeltiden i Ystad.

Vad innebar det att rentvå sig genom att bära glödande järn, s.k. järnbörd? Med en hand skulle man lyfta ett glödande järn. Därefter lades ett bandage om handen och efter några dagar togs detta bort. Var handen då bränd var detta ett tecken från Gud att man fört falskt vittnesmål. Just om detta sanningstest finns det från 1200-talet en detaljerad beskrivning i Håkon Håkonsons saga. Håkon var son till den norske kungen Håkon Sverreson. Som 13-åring fick han år 1217 överta den norska kronan men snart uppstod misstanke att han inte var av äkta börd; att hans mor ljugit om vem som var den rätte fadern. Man krävde därför att saken skulle utredas genom det gudomligas försorg. Modern blev därför ålagd att bära glödande järn.

”Strax efter mötet gick kungens moder till kyrkan och fastade inför järnbörden; med henne fastade Sigurd Kungsfrände, Dagfinn Bonde, Andreas Skjaldarband och ännu fler och tolv män var satta att hålla vakt utanför kyrkan.”

Så var det då dags för det heliga provet:

”På den bestämda dagen efter primsången bar kungens moder järn och det försiggick på det bästa sätt. Närvarande var kungen och ärkebiskopen och andra landets hövdingar, också jarlen av Orkneyöarna. Men den dag då bandaget skulle tas av handen blev det sagt till kungen att några av jarlens män ville infinna sig, hemligt beväpnade, och kungen befallde därför Jon Staal, Guttorm Gunneson, Begard Beradal och Baard Brimsten att de skulle beväpna sina underlydande och gäster och befinna sig ute vid Kristkyrkan när bandaget blev avtaget. På den bestämda dagen kom kungen och ärkebiskopen, jarlen och andra hövdingar alla till Kristkyrkan. Och då kungens moders hand blev lyft, då visade Gud med sin barmhärtighet här ett märkligt järtecken i det att hon var helt oskadad; alla sa att hennes hand var nu mycket vackrare än innan hon bar järnet.”

En intressant detalj är att i berättelsen även insmugit sig ett avsnitt som visar hur man kunde fuska med provet:

”Det fanns hos jarlen en man som hette Sigard, en förståndig och bildad man. … Han gick under onsdagen innan järnbörden skulle verkställas till Dagfinn Bonde och sa: ´Jag vet att ni är mycket bekymrad för er sak men då jag vill kungen väl så ska jag lära er ett konststycke som inte är till skada. Jag känner till en speciell ört. När jag med den gnider kungens moders hand så ska hon tryggt kunna bära detta järn och vara oskadad.´ Dagfinn Bonde svarade: ´Gud löne dig för din goda vilja, du är en förståndig man; men var någonstans växer då denna ört, som har en sådan kraft i sig?´ Sigard svarade: ´Denna ört växer på ditt och på var mans hus i Bergen.´”

Det hela slutade med att Dagfinn Bonde körde iväg mannen eftersom han inte trodde att Gud skulle gilla att man fuskade!

Denna händelse skedde i Norge i början av 1200-talet. Redan året 1216 hade dock ärkebiskopen Andreas Sunesen utfärdat en lag i Skåne som förbjöd järnbörd som bevis i rättssaker.

Platsen för Skytts härads vikingatida och tidigmedeltida ting låg troligtvis här, invid landsvägen strax norr om Hammarlövs kyrka norr om Trelleborg. Den gamla bronsåldershögen bär fortfarande namnet ”Tingshögen”.

Prästen Poppo i Foteviken är en helig man!

Det hände sig en dag att det kom en vandringsman till den nybyggda vikingastaden vid Höllviken. Han var en av de vita, de kristna. Mannen, vid namn Poppo, var född i mitten av Skåne. Ynglingen bröt snart upp för att bege sig ut på vandring söderut. I Heidelheim i Sachsens land hade den vite guden hunnit fatt honom och snart stängdes klosterporten frivilligt bakom honom.

Det var längesedan han kom åter till Skåne. Som munk och präst är han respekterad – han står ju det gudomliga närmare än de andra i staden. Ole bagare i Foteviken tycker att det är bra att ha en så lärd man i staden:

”Här finns så många som tror att de kan någonting bara för att de lärt sig läsa. Ta bara kungen som tror han äger hela världen. Eller lagmannen som går omkring och tror sig vara märkvärdigare än andra. Annat är det med vår präst. Han talar ju samma språk som de allra lärdaste i denna värld.”

Javisst händer det att Fotevikens präst säger obegripliga saker eftersom han i sin stora lärdom vet hur man skriver med bläck och gåspenna. Språket är latin, kyrkans språk. Under sin tid i det sachsiska klostrets bibliotek lärde han sig också gammalgrekiska som ju många handskrifter är skrivna på.

Poppo är inte gift eftersom han försöker lyda påven i Rom. Inga präster, munkar och nunnor får ju leva samman i äktenskap med andra. Men här uppe i Norden struntar många präster i celibatet. Ärkebiskop Ascer i Lund har ofta brevväxling med påven och han har varje gång lika svårt att förklara varför så många präster här i Danmark lever tillsammans med kvinnor.

Poppo ser inte heller med blida ögon på allt det avguderi som fortfarande finns bland vanligt folk här i vikingastaden Foteviken och i danske kungens land. Han har deklarerat att inget avguderi får ske innanför stadens vallar. En gammal offerlund utanför vallarna har han försökt bränna ner men kungen har förbjudit honom eftersom det skulle väcka alltför stor missämja. Kungen av Foteviken är därför i onåd hos ärkebiskopen i Lund.

Bakgrunden: Kristendomen under vikingatid – tidig medeltid

Kristendomen infördes av de styrande i Norden. Det var således inte en allmän, kristlig helighet som översköljde befolkningen utan med stor sannolikhet ett rent tvångskristnande. Fördelarna för kungamakten var uppenbara. Asatron var en religion där man tillbad naturens olika krafter och där prästerskapet inte verkar ha haft mycket att säga till om. Kristendomen var däremot baserad på makt given av Gud Fader till hans ställföreträdare på jorden där kungen i detta sammanhang blev den mäktige organisatören. Ingen biskop tillsattes utan kungens samtycke. Eftersom redan den tidigaste kristna kungamakten i Norden varit baserad på underlydande i hierarkisk ställning lydde givetvis kungens män runt omkring i landet sin herres önskningar. Alla ville givetvis stå i gunst hos kungen genom att visa sin lojalitet. När väl kungen bestämt att kristendomen skulle införas blev det således som en snöboll i rullning. Den växte snabbt.

Harald Blåtand är den kung som satte snöbollen i rullning. Han lät döpa sig på 960-talet, troligtvis för att vinna makt med hjälp av sin svärfar. Efter dopet erövrade han en mängd småkungadömen och skapade på detta sätt det geografiska område som sedan skulle bli merparten av det medeltida Danmark. I Haralds välde ingick således också Skåne, Bohuslän och Halland. Harald hade länge insett kristendomens fördelar. Året 948 lät han t.ex. ärkebiskopen Adaldag i Hamburg-Bremen utse tre missionsbiskopar för Danmark. De första biskoparna var Hored i Slesvig, Liufdag i Ribe och Reginbrand i Århus. Det var alltså endast frågan om biskopsstift i Jylland, det område som Harald vid just det tillfället härskade över. Året 948 vet vi att dessa tre biskopar deltog i ett biskopsmöte i Ingelheim. Adam av Bremen skrev att Adaldag då ”också gav dem ansvaret för de kyrkor som finns på andra sidan havet, nämligen Fyn, på Själland, i Skåne och i sveonernas land.”

Odinkar den äldre är den näste missionsbiskopen i Skåne som vi känner namnet på: ”Berömd var också i Danmark vid denna tid Odinkar den äldre, salig i åminnelse. … Han predikade på Fyn och Själland, i Skåne och i Sverige och omvände många till kristen tro.” Odinkar, som levde i slutet av 900-talet, var uppenbart av hög dansk ätt. Om hans brorson, prästen Odinkar den yngre, sägs nämligen att han varit en förnäm man av dansk kungasläkt. Odinkar den äldre hade sitt säte i Ribe i Jylland men han var uppenbart också missionsbiskop.

Hur var då de kyrkliga förhållandena i Skåne i början av 1000-talet? Situationen är inte lätt att reda ut. Till och med Adam av Bremen hade på 1060-talet svårt med detta: ”Jag tror, att orsaken till detta är, att, innan kristendomen fick fast fot, ingen biskop fick sig tilldelat något bestämt stift, utan var och en, i sin iver att utbreda kristendomen, fortsatte längre och längre bort, varvid man gemensamt tävlade om att predika Guds ord för såväl de sina som för främlingar.”

Kung Sven Tveskägg, Harald Blåtands son, insatte i början av 1000-talet biskop Godebald i Skåne ”för att undervisa”. Eftersom Sven Tveskägg hade stora intressen i England kom också Godebald från detta land. Det berättades om honom att han tidigare även predikat i Sverige och Norge. Eftersom Godebald inte kom från Tyskland nämner emellertid Adam av Bremen honom inte. För Adam och hans vänner gäll-

Skånes äldsta bevarade processionskrucifix kommer från Löddeköpinge kyrka och är daterat till början av 1000-talet. Foto: Lunds Universitets historiska museum.

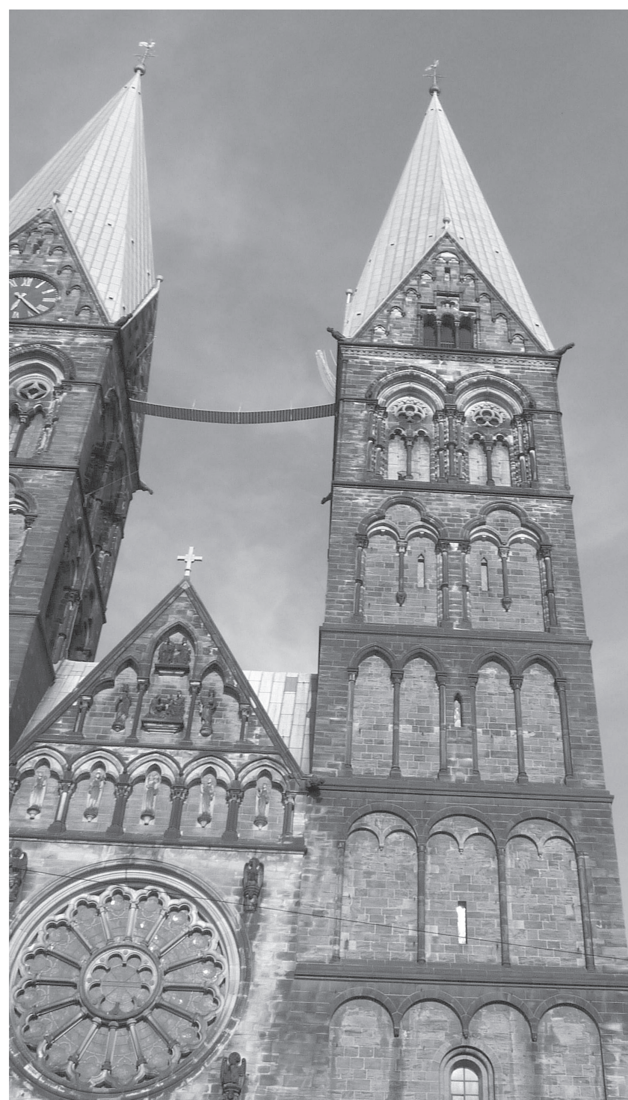
Kungamakten gick hand i hand med kyrkan. Här ses Valdemar Sejr mottaga korset inför ett korståg i början av 1200-talet. Skulpturen finns i Ribe domkyrka.

de nämligen kampen att motverka allt som hotade Hamburg/Bremens kyrkliga maktställning i Norden. I Adams lista över Skånes biskopar finns således inte Godebald med. Den äldsta biskopslängden skulle, enligt Adams egna ord, i stället ha sett ut så här: ”Den förste Bernhard, den andre Henrik och även Egino.” I Lunds domkyrkas dödsbok, det s.k. Necrologium Lundense från 1100-talet, möter vi emellertid nog en mera sanningsenlig version. Här står nämligen att engelsmannen Godebald var den förste biskopen i Lund.

Vem var då Skånebiskopen nummer två, Bernhard? Liksom Godebald kom Bernhard från England. Det var kung Knut den store, död år 1035, som placerade honom som biskop i Skåne. Ärkebiskopen i Hamburg/Bremen var givetvis missnöjd med detta val men efter det att Bernhard personligen ”hade gjort bot”, dvs. underkastat sig denne som sin andlige herre, fick han vänskapsgåvor och tillåtelse att på nytt dra ut som biskop. Dock verkar det som om han fått överge sitt skånska stift och han kom i stället att verka i Norge. Detta visar att de engelska biskoparna i Danmark inte hade det lätt. Om de inte självmant uppsökte ärkebiskopen i Tyskland kunde t.o.m. våld mot dem komma ifråga. Om t.ex. biskop Gerbrand på Själland, som kung Knut också hämtat hem från England och placerat i Roskilde, berättas att han blev tillfångatagen av ärkebiskop Unwan i Bremen som tvingade honom att avge trohetsed och härigenom överge den engelske ärkebiskopen Aelnoth som tidigare varit hans herre. Aelnoth var ärkebiskop av Canterbury åren 1020-1038.

Om denne biskop Gerbrand och även om hans efterträdare Avoco berättas att de innehade både Roskilde och Skåne som gemensamma stift. Först när Avoco dog år 1060 förändrades situationen. Ett nära samarbete hade nämligen inletts mellan den danske kungen Sven Estridsen, ärkebiskopen i Bremen Adalbert och den tyske kejsaren Henrik III. Redan året 1052 hade kung Sven i Slesvig sammanträffat med Adalbert. Följande år besökte Sven den tyske kejsaren i tyska Merseburg och firade t.o.m. påsken samman med denne. Det är ingen tvekan om att mycket nära relationer nu uppstått mellan dessa tre makthavare.

Troligtvis har de tre gemensamt skisserat en plan för kyrkoorganisationen i norra Europa. Adalbert ville bli patriark över norra Europa. Detta område skulle alltså lyda under Adalbert, inte under påven. För att lyckas instifta ett sådant patriarkat var det emellertid ett krav att under en patriark skulle finnas tio till tolv insatta lydbiskopar samt ett nytt, till kristendomen omvänt folk. I Tyskland låg endast två biskopsdömen under ärkestiftet i Bremen. Det gällde följaktligen att

Bremens domkyrkas västfasad. Från denna kyrka regerades Norden av mäktiga ärkebiskopar.

skapa de övriga i Danmark. Det var just detta som skedde året 1060. Då inrättade Sven Estridsen, säkert i fullt samförstånd med Adalbert, ett flertal nya stift. Jylland uppdelades i stiften Slesvig, Ribe, Århus, Vendsyssel och Viborg. På Fyn blev Odense biskopssäte medan Roskilde bibehölls som stiftsstad för Själland. I Skåne tillkom Lund och Dalby. Med denna väldiga omorganisation hade kungen och den tyske ärkebiskopen skapat förutsättningar för en framställning till påven om patriarkatets inrättande. För kung Sven hägrade i bakgrunden en egen dansk ärkebiskop i Lund.

Men varför blev då Dalby biskopssäte? Orten ligger granne med Lund som ju också var biskopsstad. Dalby måste ha haft en särställning. I patriarkatbestämmelserna fordrades emellertid en missionsbiskop. Biskopen i Dalby, Egino, kom att verka som just en sådan. Adam av Bremen beskriver ingående Eginos arbete med att omvända andra folk till kristendomen. Dalbybiskopen förde korståg mot blekingarna och hjälpte kyrkan i Skara i Västergötland mot hedniska revolter. Dalby kan således ha fungerat som en bas för en biskop över områden som inte till fullo ingick i redan kristna områden.

För att övertyga påven behövdes en skriftlig redogörelse över situationen i norra Europa. Här kommer Adam av Bremens omfattande manuskript in i bilden. Adam har varit utsänd av ärkebiskop Adalbert till kung Sven Estridsen för att av denne, ärkebiskopens vän, få nödvändiga uppgifter för sin bok. Han beskriver ingående hela det väldiga området i Skandinavien där fortfarande hedendom härskade men också hur man med utgångspunkt från Adalbert i Bremen/Hamburg systematiskt arbetade med att omvända detta område till kristendomen. Adams unika verk kan alltså vara den äldsta kända, beställda marknadsföringen av Norden i allmänhet och för Skåne i synnerhet. Skriftens innehåll har troligtvis varit avsett att komma till påvens kännedom. Året 1072 reste biskop Egino personligen ner till Rom. Det är inte långsökt att tänka sig att Eginos Italienresa ska ses just i kampen om patriarkatets inrättande. Egino dog emellertid strax efter hemkomsten nästan samtidigt med ärkebiskop Adalbert. Två år senare, år 1074, dog även kung Sven. Huvudpersonerna bakom en tanke på ett patriarkat och ett ärkestift i Skåne var plötsligt borta.

Dalby kyrka strax öster om Lund är det nuvarande Sveriges äldsta bevarade stenkyrka.

Kristusskulptur från 1050-talet i Bremen domkyrka.

På 1060-talet skrev Adam av Bremen att: ”Skåne är den vackraste provinsen av Danmark, som också dess namn visar. Det är väl rustat med män, fruktbart och rikt på handelsvaror, och det är nu fullt av kyrkor. Skåne är två gånger så stort som Själland – det har nämligen 300 kyrkor, medan Själland sägs ha hälften så många, Fyn tredjedelen.”

Givetvis har missionärerna redan tidigt strävat efter att få de som omvänts till kristendomen att bygga kyrkor. En invigd kyrkobyggnad var inte minst en förutsättning för att man skulle kunna få en ordentlig kristen begravning. På alla kyrkogårdar vid denna tid måste det nämligen finnas en kyrka i vilken man kunde hålla de heliga mässorna. Både kyrka och kyrkogård skulle dessutom vara invigda av en biskop.

I äldre kyrkohandlingar talas om hur stor asylen, dvs. kyrkogården, fick vara, mätt från själva kyrkobyggnaden. Man skiljde på större eller mindre kyrkor. Avstånden var för de förra 60 steg och för de senare 30. Med steg avsågs ”kyrkliga steg” vilka uppgått till ca

En träkista från det äldsta Lund, tillverkad av en urholkad ekstock.

1,5 meter. Detta är fasligt stora steg. Om man mätt ut avståndet genom just stegning måste man närmast hoppat längdhopp över den blivande kyrkogården. De flesta kyrkogårdar har således redan i gammal tid upptagit stora ytor.

De äldsta träkyrkorna i Danmark var byggda i stavteknik. Kraftiga, jordgrävda stolpar har burit upp taket. Väggar skapades av kluvna stockar vilka ställts intill varandra med nedre änden fast i jorden, den övre fastsatt i en horisontell bjälke som vilat på stolparna. S:t Clemens kyrka i Lund har varit en sådan träkyrka. Söder om denna restes runt år 1000 S:t Trinitatis kyrka, kanske uppförd på order av kung Sven Tveskägg. I en handskrift från 1030-talet berättas om kungens död år 1014 och vad som hände direkt därefter. Sven begravdes i engelska York men efter en tid beslöt man sig för att flytta hem honom till Danmark. Kroppen togs upp och preparerades med välluktande örter, sveptes och fördes på ett skepp till hemlandet. Här gravlades han "i den kyrka, som samme konung hade låtit uppföra till S:tæ Trinitatis ära i den grav han hade inrättat åt sig". Vilken stad det är frågan om framgår inte men man har ansett att det var i Lund som kungens ben fick vila.

Runt år 1050 verkar det gått inflation i att bygga träkyrkor i just Lund. Vi talar om minst åtta kyrkor. Detta har kunnat konstateras genom s.k. årsringsdateringar. Tidpunkten stämmer väl in med Sven Estridsens ovan omtalade försök att få Lund förklarad som ärkebiskopsstad. Självklart måste han då ha kunnat visa upp en stiftsstad med ett stort antal kyrkor. Många av de nya kyrkorna i Lund restes i nära anslutning till Stortorget. Rester efter två träkyrkor har t.ex. kunnat grävas fram strax söder och sydost om den äldre S:t Trinitatiskyrkan. Många byggnadsrester från speciellt en av dessa kyrkor var bevarade. Både de invändiga stolparna och de mäktiga plankväggarna stod nämligen kvar till en ansenlig höjd.

Alla kyrkor i Skåne fram till 1000-talet har varit av trä. Spår efter dessa äldsta sockenkyrkor hittar man ofta vid grävningar i golven till de nuvarande kyrkorna. Större igenfyllda gropar vittnar om var en gång de kraftiga trästolparna till träkyrkorna stått. I t.ex. Hammarlunda kyrka öster om Lund har man säkrat tydliga spår efter den äldsta träkyrkan. Denna har ersatts av ytterligare en träkyrka innan den nuvarande stenkyrkan byggdes på 1100-talet.

Snart började man alltså bygga kyrkor av sten. Stenbyggandet hade tidigare varit okänt i Norden – nu

Utgrävning av den äldsta kristna kyrkogården i Tygelsjö söder om Malmö. De döda är orienterade på ett kristet sett, på rygg med huvudet i väster.

blev det kyrkan som gick i bräschen för denna nya byggnadskonst. Givetvis var alltsammans en demonstration av makt. Att bygga kyrkor i sten var nämligen endast förunnat de som styrde i riket. S:t Clemens stenkyrka i Roskilde byggdes redan ca 1030 på direkt order av kung Sven Estridsens mor. I Lund ersattes S:t Trinitatis träkyrka av en stenkyrka kanske redan på 1020-1030-talet. På platsen för den nuvarande domkyrkan uppfördes också vid ungefär samma tid en stenkyrka. En tredje, tidig skånsk stenkyrka var den som uppmurades i Dalby. Inga av dessa stenkyrkor står tyvärr kvar i dag. Roskildekyrkan ersattes snart av den nuvarande stenkyrkan. Lunds domkyrkas föregångare revs i slutet av 1000-talet och ersattes av den nuvarande domen. Vid samma tid revs också den äldsta stenkyrkan i Dalby och ersattes av den nuvarande.

Nog måste det ha varit en märklig syn som mötte besökarna i en senvikingatida stad med en stenkyrka. Högt över de små husen, många av usel kvalitet, reste sig kyrkobyggnaden med sina ointagliga och dominerande murar. En markering av makt lika mycket som en markering av den kristna läran. Ett påtagligt bevis på att missionstidens ofta fanatiska, men säkert också ödmjuka präster snabbt ersatts av ett högre prästständ som visste att utnyttja den makt som den nya religionen hade gett dem.

Under slutet av vikingatiden - i Skåne under slutet av 900-talet - började man resa runstenar. Varför har man gjort detta? Det finns många teorier. I stort sett alla runstenar är kristna. En teori som i sen tid lanserats av författaren är att man genom att manifestera den dödes namn samt namnet på de som reste minnesmärket ville hjälpa dessa genom skärselden. Under 800- och 900-talen uppstod nämligen i Europa många sällskap som hade till uppgift att vidmakthålla minnet av de dödas namn och genom böner hjälpa dem efter döden. Gud känner de sina genom just det namn man fått vid dopet. Redan i slutet av vikingatiden började man också i Skåne seden med att skriva in de dödas namn i pergamentböcker. På dödsdagen varje år läste så prästerna mässor över de döda som avlidit just denna dag. Runstenarna kan vara en primitiv föregångsform för dessa s.k. nekrologer. Givetvis var det endast de mäktigaste i samhället eller de som skänkt egendomar till kyrkan som kom i fråga för dessa minneshandlingar.

Det talas ofta om att kristendomens införande för kvinnans ställning i samhället innebar att hon gick från att vara en relativ fri kvinna till en mera underordnad varelse. Att kvinnan i den kristna läran kom att spela denna roll är oomtvistat. Däremot vet vi inte hur det varit tidigare. Det finns helt enkelt inget källmaterial som säkert berättar om detta. Det är lätt att falla för frestelsen att ställa saker mot varandra. Den nya religionen behandlade kvinnorna nedlåtande – alltså var den tidigare religionen betydligt bättre för kvinnans ställning. Inget kan vara mera felaktigt än ett sådant tankesätt. Vi vill gärna att det ska ha varit så – men vi vet intet om det.

Hedareds stavkyrka i Västergötland är ett gott exempel på hur de äldsta träkyrkorna kan ha sett ut. Hedareds kyrka är dock uppförd först år 1508.

Inom de kristna församlingarna skiljde man på män och kvinnor när det gällde religiösa sammanhang. Denna uppdelning vilade på gamla seder. Redan på 200-talet skulle männen sitta närmast prästerskapet i kyrkans östra del och bakom männen i väster var kvinnornas plats. Från slutet av 300-talet omtalas dessutom att man inom könen gjorde åtskillnad beroende på status, ålder, civilstånd etc. Från 400-talet känns för första gången det senare bruket med kvinnorna till vänster och männen till höger i kyrkan sett i förhållande till altaret i öster, alltså en uppdelning av könen i norr-söder. Under 700-900-talen uttalade sig ett antal betydande medeltida kyrkomän om väderstreckens betydelse i kyrkan. Mest utförlig är Amalarius av Metz, död ca 850. Han berättar att männen ska stå i söder och kvinnorna i norr i kyrkan ”för att

det ska visas genom det starkare könet att starka helgon alltid sätts in mot de större frestelserna i denna värld och genom det bräckligare könet att de svagare sätts in på en för dem anpassad plats.”

Amalarius berättar också att biskopen under mässan ska vara placerad vid altarbordets södra sida och blicka mot öster medan diakonerna ska stå både mot vänster och höger. Under evangeliets läsning ska diakonen vara vänd mot söder ”mot den del där männen brukade samlas”. Amalarius konstaterar samtidigt att de som är bakom ryggen på diakonen, dvs. kvinnorna, inte med detta skulle vara uteslutna från evangeliet men de mindre bildade skulle undervisas av de mera lärda, dvs. av männen. Rent symboliskt står söder som väderstreck för den helige ande medan norr blir ondskans och djävulens väderstreck.

Amalarius förklarar också varför det är viktigt att skilja kvinnor och män i kyrkan. ”Män och kvinnor blir upptända av lusta om de kommer för nära varandra, men det är för att begråta de köttsliga lustarna man kommer till kyrkan och därför är det viktigt att undvika att dessa får grogrund.”

Kvinnorna intog således en underordnad roll i det tidiga källmaterial som beskriver uppdelningen av kyrkobyggnaden i manligt och kvinnligt. När evangeliet skulle läsas var det, som både Honorius Augustodunensis (död vid mitten av 1100-talet) och Sicard av Cremona (död 1215) noterade, två olika seder som var förhärskande. Diakonen gick upp i läspulpeten från söder för att läsa evangeliet och han stod då vänd mot söder. Detta förklarades av att Jesus kom från Betlehem som ligger söder om Jerusalem men också av att männen står i kyrkans södra del. Männen representerar det andliga och i söder tas därför den Heliga Ande emot. Sicard av Cremona påpekar dock att en äldre form för evangelieläsning också kunde ske, med läsaren riktad mot norr, mot kvinnorna som representerade det köttsliga.

Honorius är ytterst degraderande mot kvinnorna. Han konstaterar att könsuppdelningen av en kyrkobyggnad har med styrka att göra. Männen i söder symboliserar de starkare i tron och får här den helige andes glöd så att de kan motstå världens frestelser och lidelser. Kvinnorna däremot är de svagare, de underordnade, eftersom de inte kan motstå frestelser och därför bör tygla köttets lustar genom äktenskapet som läkemedel. Kvinnorna bör också följa apostlarna Petrus och Paulus ord att de skulle vara beslöjade i kyrkan. Orsaken är att de är djävulens snara när de med utslaget hår snärjer ungdomens hjärtan. Genom slöjan kunde dessutom ingen kvinna genom sin frisyr drabbas av högmod inne i kyrkobyggnaden.

Ett av Skånes praktfullaste runstensmonument var Hunnestadsmonumentet väster om Ystad. Tyvärr förstördes detta under 1700-talet och i dag finns endast ett fåtal stenar bevarade på Kulturen i Lund.

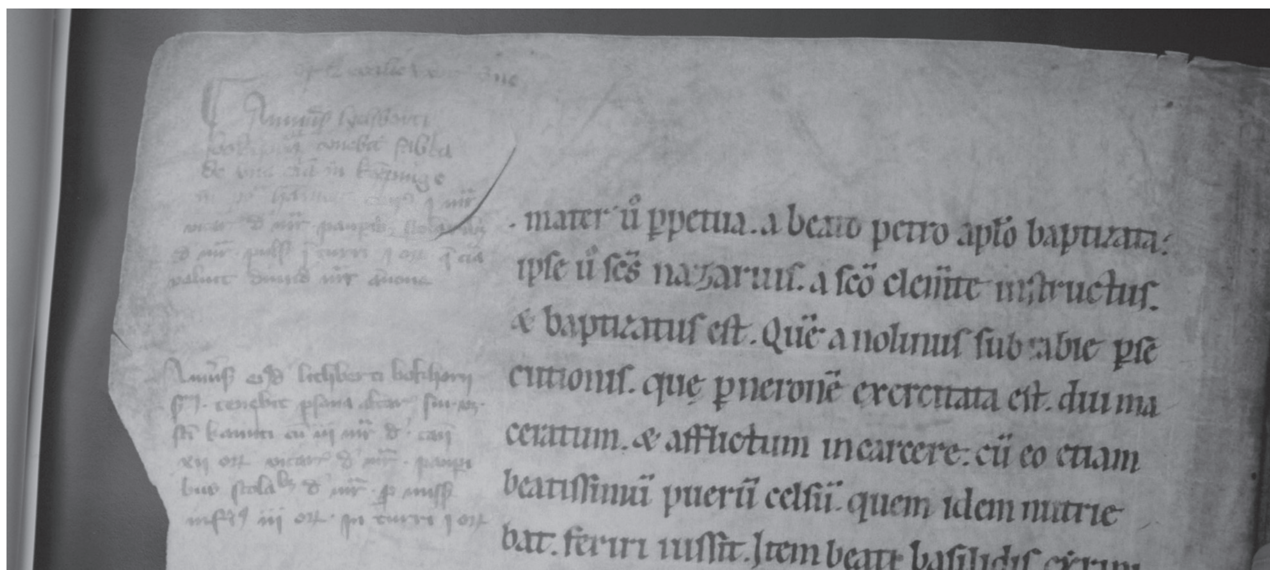
Under mässan utdelades den s.k. fridskyssen mellan deltagarna. De äldre författarna återkommer ständigt till hur viktigt det var att de båda könen var uppdelade i kyrkan på det att man och kvinna inte kom åt att ge varandra fridskyssen. Detta kunde nämligen upptända lustar som inte passade i kyrkans hus.

En viktig form för kristet liv var klosterväsendet. Kloster började byggas redan på 300-talet och de hade sin bas bland de många män som levde som fanatiska, kristna eremiter. Först genom Benedikt av Nursias instiftande av klostret Monte Cassino i Italien år 529 grundlades emellertid fasta regler för klosterlivet. Hans handskrift ”Regula” blev rättesnöre för Västeuropas många klosterstiftelser. Danmarks äldsta kända kloster inrättades vid Roskildes domkyrka ca 1080. Dalby kyrka i Skåne gjordes om till klosterkyrka för den s.k. augustinerorden strax efter år 1100. Fortfarande existerar en klosterlänga norr om kyrkan.

I Lund uppfördes Allhelgonaklostret strax före året 1089 på platsen för nuvarande Universitetsbiblioteket. Två nunnekloster som tillhörde denna orden grundades också i Skåne. I Lund byggdes S:t Peters nunnekloster och på en ö mellan de två Ringsjöarna mitt i Skåne stod under slutet av 1100-talet Bosjökloster färdigbyggt.

En orden som låg speciellt ärkebiskop Eskil av Lund varmt om hjärtat var cistercienserna. Denna ordens kloster byggdes alltid på landsbygden invid de stora huvudvägarna. År 1144 lades grundstenarna till Herrevads kloster. Detta kloster räknades länge som det äldsta cistercienserklostret i Skåne. Fotevikens museum har dock kunnat uppspåra ett tidigare inte beaktat dokument från år 1189 vari omtalas grundandet av ett cistercienserkloster i Skåne, Clara Sylua, redan år 1138. Var detta legat är okänt men det kan ha varit Lyngsjö strax söder om Kristianstad.

Premonstratenserna var en klosterorden som verkar ha stått kungen nära. Det första klostret grundades år 1120. På 1150-talet kom orden till Skåne. I staden Tommarp på Österlen grundade ärkebiskop Eskil ett kloster av denna orden. Ungefär samtidigt instiftades ett premonstratenserkloster även i Lund och ett i Öved. I staden Vä söder om nuvarande Kristianstad fanns också ett premonstratenserkloster vilket senare flyttade norrut till Bäckaskog.

Nekrologium från Lunds domkyrka från 1100-talet där de dödas namn har antecknats så att man har kunnat hålla minnesmässor på de dödas årsdagar.

Detta häfte är framtaget av Fotevikens Museum 2011.
Författare: Sven Rosborn.
Bild på framsidan: Detalj av Lyngsjö dopfunt, Skåne, sent 1100-tal.

Fotevikens Museum
Museivägen 24
236 91 Höllviken
Tel: +46 (0) 40 330 800
Internet: www.foteviken.se.

AmaProf

EUROPEISKA UNIONEN
Europeiska regionala utvecklingsfonden

